

“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://lib.tisu.uz>
ISSN 0000-0000

Sattorov Abdusamad Umurqulovich,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti rektori,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent
E-mail: info@tesu.uz

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ AHOLISINING O'SISHI VA JOYLASHISHINING BA'ZI MASALALARI

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasi qishloq joylar aholisining o'sishi bilan bog'liq masalalar, shuningdek, viloyatlar umumiy aholisi sonida qishloq aholisi ulushi, qishloq joylar aholisi soniga ta'sir qiluvchi omillar tahlil qilingan. Aholishunoslik fanining boshqa fanlar, hususan ijtimoiy-geografik fanlar bilan bo'lgan aloqasi alohida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Aholi, qishloq, fan, migratsiya, shahar, tuman, qaror, aholining tabiiy ko'payishi, migratsiya qoldig'i, demografiya.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗМЕЩЕНИЯ И РОСТА СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация. В статье анализируются вопросы, связанные с ростом сельского населения в Республике Узбекистан, а также удельный вес сельского населения в общей численности населения регионов, факторы, влияющие на сельское население. Отдельно анализируется связь демографической науки с другими науками, особенно с географическими.

Ключевые слова: Население, село, наука, миграция, город, район, решение, естественный прирост населения, сальдо миграции, демография.

SOME ISSUES OF THE LOCATION AND THE GROWTH OF THE RURAL POPULATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation. The article analyzes issues related to the growth of the rural population in the Republic of Uzbekistan, as well as the share of the rural population in the total population of the regions, factors affecting the rural population. Separately, the connection of demographic science with other sciences, especially with geographical ones, is analyzed.

Key words: Population, village, science, migration, city, region, solution, natural population growth, migration balance, demography.

Kirish.

Aholi ishlab chiqarish va iste'mol jarayonining subyekt va obyekt hisoblanadi. U kishilarning hududiy birligi, ya'ni o'ziga xos sotsiumi sifatida jamiyatni hududiy tashkil etishning asosi bo'lib xizmat qiladi [1]. Aholining bunday murakkab xususiyatlari uni turli fan vakillari (demografiya, iqtisodiyot, psixologiya, sotsiologiya, tibbiyot va b.) qatorida geograflar tomonidan o'rganishni ham taqozo etadi [2].

Ammo ta'kidlash lozimki, mavjud tadqiqotlarda aholi qo'proq ishchi kuchi, mehnat resursi, ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirish va rivojlan-tirishning muhim omili darajasida o'rganilgan. So'ngi yillarda esa aholi asosan sotsial (ijtimoiy)

Qishloq aholisining o'zi esa asosan uch omil asosida o'zgarib boradi

kategoriya sifatida qaralib, uning yashash sharoiti va tarzi, takror barpo etilishi, salomatligi kabi noishlab chiqarish jihatlarini tadqiq qilish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Aynan shu holat ham an'anaviy iqtisodiy geografiya fanini iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga aylanishiga sabab bo'ldi.

Tahlil va natijalar.

O'zbekiston Respublikasi qishloq aholisining demografik vaziyatida tug'ilishning darajasi yuqoriligi, o'limning nisbatan kichik ko'rsatkichni tashkil etishi va mexanik harakatchanlikning sustligi uning yuqori sur'atda o'sish xususiyatini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Qishloq aholisining o'zi esa asosan uch omil asosida o'zgarib boradi. Bular aholining tabiiy ko'payishi, migratsiya qoldig'i va ma'muriy-hududiy o'zgarishlar, ya'ni qishloqlarga shahar maqomini berish yoki aksincha, shaharlarni qishloqlar darajasiga tushirishdan iborat [8, b.15].

Respublika qishloq aholisi o'sishi va joylashishi aholi tabiiy ko'payishning yuqoriligi, urbanizatsiya darajasining pastligi, qishloq aholisining jami aholi tarkibidagi salmog'ini yildan-yilga oshib borishida o'z aksini topmoqda.

1.1-rasmda O'zbekiston Respublikasi mintaqalarida shahar va qishloq aholisining o'sishi ko'rsatilgan. Keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, 2009 – 2021-yillarda Surxondaryo, Farg'ona va Andijon viloyatlari qishloq aholisi tez ko'payib borgan. Shahar aholisi o'sishi bo'yicha esa bu davrda Qashqadaryo, Samarqand, Namangan va Sirdaryo viloyatlari ajralib turadi.

O'zbekiston Respublikasi qishloq aholisi umumiy aholining 49,5 foizini tashkil qilgan holda, 1989-yilga nisbatan bu ko'rsatkich 11,0 foizga kamaygan. Qishloq aholisining mutloq ko'payib borishi qishloqlar chegarasining tobora kengayishiga va undagi aholi manzilgohlarining yiriklashuviga olib kelmoqda.

Qishloq aholi manzilgohlarining yiriklashib borishi ijobiy jarayon hisoblanib, bu ularda zamonaviy ijtimoiy infratuzilma muassasalarini (masalan, ta'lim, sog'liqni saqlash, servis xizmati va b.) rivojlantirishga qulay imkoniyatlar yaratadi. Aynan shu muammolarga «Obod qishloq»

150-200 ming kishi va undan yuqori guruhga mansub tumanlar soni keskin ortgan

dasturini 2021-yilda amalga oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»-gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 20-fevraldagi PQ-4201-sonli Qarorida asosiy urg'u berilgan.

Qishloq joylardagi mavjud muammolar ko'proq ijtimoiy-iqtisodiy xarakterga ega bo'lib, ularning yechimi asosan mahalliy (munitsipial) organlar, xususan, qishloq ma'muriy tumanlari va qishloq fuqarolar yig'inlari zimmasiga tushadi. Chunki aynan shu birlamchi boshqaruv sub'ektlari xalqqa yaqin turadi, uning kundalik hayot – ehtiyojini yaxshiroq sezadi. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotiga ko'ra, respublikamizda 2021-yilda 11831 ta qishloq 1479 ta qishloq fuqarolar yig'inlari va 159 ta qishloq tumanlari mavjud bo'lgan. Ushbu raqamlarni oxirgi aholi ro'yxati ma'lumoti bilan solishtiradigan bo'lsak, qishloq fuqarolar yig'inlari soni 247 taga, tumanlar esa 10 taga oshganligini ko'rish mumkin. Qishloq joylar ma'muriy-hududiy birliklarining bunday o'zgarishida aholining ko'payishi bilan bog'liq geografik va demografik omillarning ham roli yuqoridir.

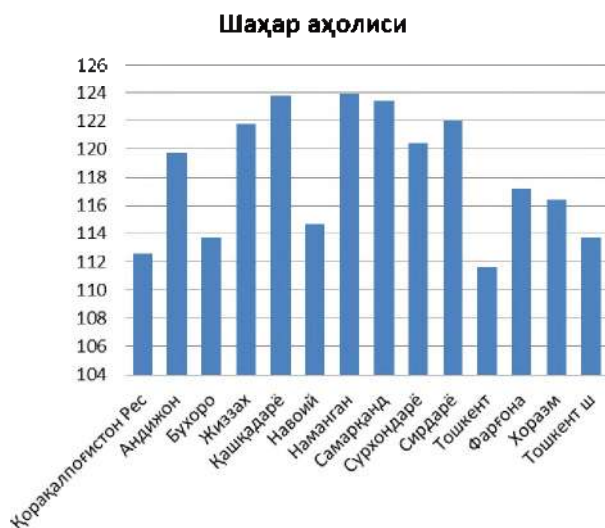
Qishloq tumanlarining dinamikasi va geografiyasi mamlakatimiz bo'yicha turlicha ko'rinishga egaligini ta'kidlash o'rinlidir. Jumladan, Toshkent va Farg'ona viloyatlarida 15 tadan qishloq ma'muriy tumanlari mavjud bo'lsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Surxondaryo va Andijon viloyatlarida ularning soni 14 tani tashkil etadi.

Ayni vaqtda bunday ma'muriy birliklarning eng kam Navoiy va Sirdaryo viloyatlariga to'g'ri keladi [8]. 1989-2021-yillar mobaynida qishloq tumanlarining soni Jizzax, Farg'ona, Surxondaryo viloyatlarida ikkitadanga, Andijon, Buxoro, Samarqand va Navoiy viloyatlarida bittadanga ko'paygan bo'lsa, qolganlarida esa ularning soni o'zgarimasdan qolgan.

Qishloq tumanlarini aholi soni bo'yicha guruhlash respublikadagi 159 ta tumaning 16 tasida aholi soni har birida 50 ming kishidan oz va ularning soni 1989-yildagi 31 tadan 15 taga kamayganligidan dalolat beradi. Aholi soni 50-100 ming bo'lgan qishloq tumanlari soni ham xuddi shu davrda qisqargan, ya'ni 37 taga tushib qolgan. Shu bilan birga 150-200 ming kishi va undan yuqori guruhga mansub tumanlar soni keskin ortgan (1.1-jadval).

Aholi soni 50 ming kishidan kam bo'lgan qishloq tumanlarining 37,5 foizi Qoraqalpog'iston Respublikasiga, 25 foizi Jizzax viloyatiga to'g'ri keladi. O'rta miqyosdagi qishloq tumanlari Namangan, Samarqand, Xorazm va Andijon viloyatlarida 1-2 tadan, xolos.

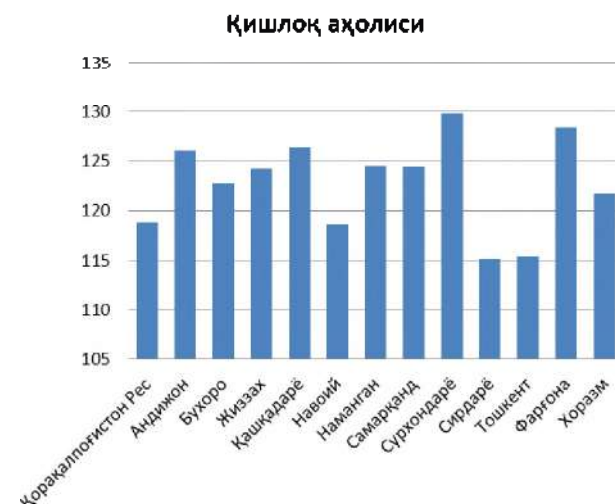
Aholisi 100 ming va undan ortiq bo'lgan

Respublika qishloq tumanlarida aholi sonining o'sishi hududiy tafovutlarga ega

qishloq tumanlari Buxoro, Samarqand va Toshkent viloyatlarining har birida 6-7 tadan mavjud. Shu bilan birga 150-200 ming va undan yuqori aholiga ega bo'lgan tumanlar sonining ortishi Qoraqalpog'iston Respublikasi, Namangan, Farg'ona, Toshkent va Surxondaryo viloyatlarida yaqqol kuzatiladi. Natijada, bu guruhga mansub tumanlar soni respublikamizda 1989-2021-yillarda 6 tadan 58 taga yetdi.

Qishloq tumanlarining demografik salohiyati quyidagi ma'muriy birliklarda katta: Urgut (369,9 ming), Denov (304, 2 ming), Chiroqchi (301,4 ming), Shahrisabz (289,3 ming), Samarqand (274,0 ming kishi), Pastdarg'om (267,1 ming), Kattaqo'rg'on (211,2 ming) va b. Ayni chog'da Bandixonda 42,7 ming, Qanliko'l tumanida 42,2 ming, Shumanayda 40,3 ming,

1.1-rasm. O'zbekiston Respublikasi shahar va qishloq aholisi o'sishi (2009-2021- yy., % hisobida)¹

Qishloq tumanlarining qishloq aholi soni bo'yicha guruhlanishi (1989- 2021-yy., ming kishi) ²

1.1-jadval

Guruhlar	Viloyatlar:													
	0'zbekiston Respublikasi	Qoraqalpog'iston Respublikasi	Andijon	Buxoro	Jizzax	Navoiy	Namangan	Samarqand	Sirdaryo	Surxondaryo	Toshkent	Farg'ona	Xorazm	Qashqadaryo
Jami	149 159	14 14	13 14	10 11	10 12	7 8	11 11	13 14	8 8	12 14	15 15	13 15	10 10	13 13
50.0 ming kishiga	31 16	9 6	2 1	2 1	5 4	4 3	- -	- -	4 -	- 1	1 -	1 -	1 -	2 -
50.1-100.0 ming kishi	83 37	5 2	5 2	7 3	4 4	2 3	9 1	8 1	4 6	10 4	11 4	4 3	8 2	6 2
100.1-150.0 ming kishi	29 45	- 3	6 5	1 6	1 3	1 1	2 2	2 6	- 2	1 4	3 7	7 1	1 5	4 3
150.1-200.0 ming kishi	5 43	- 3	- 4	- -	- 1	- 1	- 7	2 3	- -	1 4	- 4	1 11	- 3	1 2
200.0 ming kishi va undan yuqori	1 15	- -	- 2	- 1	- -	- -	- 1	1 4	- -	- 1	- -	- -	- -	- 6

Izoh: kasr sur'atida 1989-yil, maxrajida - 2018-yil ma'lumotlari.

Mo'ynoqda 28,5 ming, Yangiobodda 23,5 ming, Tomdi tumanida 22,7 ming va Qorovulbozorda 13,6 ming aholi yashaydi. Bu ma'muriy birliklar asosan kam o'zlashtirilgan, ko'pchiligi ekstensiv yo'nalishda rivojlanayotgan hududlarga to'g'ri keladi. Respublika qishloq tumanlarida aholi sonining o'sishi hududiy tafovutlarga ega. Binobarin, ular aholisining ko'payishini quyidagicha guruhlashtirish mumkin. Birinchi guruhga tadqiqot davrida (12 ta) aholi soni kamaygan tumanlar kiritildi, ya'ni, Nukus, Kegayli, Zomin, Karmana, Tomdi, Uchquduq, Samarqand, Sariosiyo, Xovos, Romiton, Chimboy va Xo'jaobod tumanlari. Ikkinchi guruhga aholi soni nisbatan sust o'sgan tumanlar (100-120 foiz) mansub bo'lib, ularga jami 17 ta tuman

kiradi va uchinchi guruhga ko'rilayotgan davrda aholi soni o'rtacha sur'atda ko'paygan tumanlar (54 ta) to'g'ri kelgan. Qolgan barcha tumanlar to'rtinchi guruhga tegishli bo'lib, ularning har birida aholi soni 140 va undan ortiq foizga o'sgan [8].

Qishloq tumanlari aholisining ko'payib yoki kamayishi uning tabiiy va mexanik harakatidan tashqari, ma'muriy-hududiy o'zgarishlar, ya'ni tumanlar chegaralarining o'zgarishi yoki ulardan yangi tumanlarning ajralib chiqishi, qishloq maqomidagi ma'muriy markazlarning shahar toifasiga o'tkazilishi, shahar atrofidagi qishloqlarning shahar chegarasiga kiritilishi bilan ham bog'liq [88]. 1989 – 2019-yillarda O'zbekiston qishloq aholisi 123,6 foizga o'sgan.

Bu borada Surxondaryo, Farg'ona va Andijon viloyatlari ajralib turadi. Mazkur hududiy birliklar so'nggi yillarda respublika demografik rivojlanishidagi mintaqaviy xususiyatlarni belgilab beradi. Shuningdek, 2009-yilda 966 ta qishloqlarga shaharcha maqomining berilishi ham qishloq aholisi hududiy tarkibiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Tahlil qilinayotgan yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy, Sirdaryo va Toshkent viloyatlari qishloq aholisining o'sishi past ko'rsatkichlarni tashkil etgan (1-ilova). Mazkur guruhlash natijalari oldingi yillar bilan solishtirilsa, viloyatlar qishloq aholisining o'sishi har doim ham bir xil bo'lmaganligi aniqlandi. Jumladan, 1995-2021-yillardagi aholining o'rtacha yillik ko'payish sur'ati barcha viloyatlar qishloq aholisida 2000-2021-yillardagiga nisbatan ancha yuqori bo'lgan (1.2-jadval).

Agar viloyatlar aholisini alohida, yilma-yil o'sish dinamikasi ko'rib chiqiladigan bo'lsa, 1990-1999-yillarda qishloq aholisi ancha tez o'sib borgani qayd etiladi. Aksincha, 1999-2006-yillarda esa nisbatan pasayish jarayoni ro'y bergan. Masalan, respublika qishloq aholisi 1997-1998-yillarda 102.1 foizga o'sgani holda, 2003-2004-yilda bu ko'rsatkich 101.5 foizga tushgan. Bu kabi aholi o'sish ko'rsatkichlarining pasayishi barcha viloyatlar qishloqlarida kuzatiladi. Biroq 1990-2006-yillarda viloyatlar qishloq aholisining o'sishi barcha yillarda ham bir xil kechmagan.

Chunonchi, 1993-1994, 1994-1995, 1995-1996-yillarda aholining eng yuqori o'sish ko'rsatkichiga erishilgan. Bu yillarda ham yuqoridagidek Xorazm, Surxondaryo, Qashqadaryo, Andijon viloyatlari peshqadamlilik qilgan. Xususan, Surxondaryo viloyati 1994-1995-yillarda 104,2 foiz, 1995-1996-yil-

Respublika viloyatlari qishloq aholisining o'rtacha yillik ko'payish sur'ati bo'yicha guruhlash

1.2-jadval

O'rtacha yillik ko'payish sur'ati, %da	Soni	Aholisi 2018 y. foiz his.	Viloyatlar
1.50-1.80	4 ta	19.9np	Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy, Sirdaryo, Toshkent
1.80-2.10	1 ta	04.9np	Jizzax
2.10-2.40	5 ta	49.4	Namangan, Andijon, Buxoro, Samarqand, Farg'ona
2.41-2.70	3 ta	26.9np	Qashqadaryo, Xorazm, Surxondaryo
φev.20	13 ta	100	O'zbekiston Respublikasi

Jadval O'ZR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Farg'ona iqtisodiy rayoni qishloq aholisi salmog'i jihatidan birinchi o'rinni egallaydi

larda 103,4 foiz va 1998-1999- yillarda 102,3 foiz bilan birinchi o'rinni egallagan. 1999-yilda Qashqadaryo viloyati qishloq aholisining o'sishi Surxondaryo viloyatining ko'rsatkichiga tenglashdi. Ayni vaqtda shu davrdan boshlab Surxondaryo viloyati aholisining o'sish sur'ati yiliga 0,2 punktga pasayib bormoqda. 2009-2021-yillarda respublika bo'yicha qishloq aholisining o'sish sur'atiga ko'ra eng yuqori ko'rsatkich Surxondaryo viloyatiga, ya'ni 129,8 foiz to'g'ri keldi [6].

O'zbekiston qishloq aholisining hududiy tarkibi

(1989-2018-yy., jamiga nisbatan, foiz hisobida)

13-jadval

Iqtisodiy rayonlar	Yillar				2021-yil 1989-yilga nisbatan	
	1989	1995	2005	2021	O'sish	O'rtacha yillik ko'payish
Jami:	100.0	100.0	100.0	100		
Toshkent iqtisodiy rayoni	09.сен	09.апр	08.сен	8,8	131,6	1,4
Mirzacho'l iqtisodiy rayoni	07.июн	07.мар	07.январ	7,1	139,7	1,7
Farg'ona iqtisodiy rayoni	30.январ	30.апр	30.январ	30,2	148,4	2,1
Zarafshon iqtisodiy rayoni	22.0	22.январ	22.январ	22,2	149,1	2,1
Janubiy-iqtisodiy rayon	18.авг	19.январ	20.мар	20,2	160,1	2,5
Quy-Amudaryo iqtisodiy rayoni	11.июн	11.июл	11.май	11,5	147	2

Jadval O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblandi.

qishloqlarda aholining tabiiy harakati shahar joylarga nisbatan ancha faol kechmoqda

Umuman olganda esa statistik hisob-kitoblar bo'yicha mamlakatimiz viloyatlari qishloq joylar demografik vaziyati bo'yicha bir-biridan keskin farq qilmaydi. Ammo qishloq aholisining hududiy mujassamlashuv darajasidagi o'zgarishlar har bir viloyat demografik salohiyatini belgilab beradi. Jumladan, Janubiy iqtisodiy rayonda jami respublika qishloq aholisining 1/5 qismi yashaydi. So'nggi 20 yilga yaqin davr davomida faqat mazkur iqtisodiy rayon, ya'ni Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari qishloq aholisi ulushining pasayib borishi sustlik bilan borgan.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Mirzacho'l, Toshkent va Farg'ona iqtisodiy rayonlari qishloq aholisida hududiy mujassamlashuv darajasi sekin-asta pasayib borgan bo'lsa, Zarafshon iqtisodiy rayonida bu ko'rsatkich o'zgarmay qolgan. Barcha iqtisodiy rayonlar ichida Farg'ona iqtisodiy rayoni qishloq aholisi salmog'i jihatidan birinchi o'rinni egallaydi. Ikkinchi o'rin Zarafshon iqtisodiy rayoniga to'g'ri keladi (22,2 foiz). Bu iqtisodiy rayon tarkibiga kiruvchi Samarqand viloyatida respublika qishloq aholisining 12,8 foizi yashaydi. Qishloq aholisining bir tekisda ko'payib borishi Buxoro, Samarqand, Sirdaryo, Toshkent, Farg'ona va Xorazm viloyatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi [7].

Mamlakatimiz qishloq joylari aholisining o'sishida tabiiy ko'payishning roli yuqori. Migratsiya, ya'ni aholining hududiy harakati ta'siri bu joylarda uncha sezilmaydi. Masalan, 1998-yilda respublika aholisining 72,9 foiz tabiiy ko'payishi qishloq joylar hisobiga ro'y bergan va migratsiya qoldig'i 48,2 foizni qayd etgan. Aynan shu ko'rsat-

kichlar 2004-yilda 73.1 va 46.6 foizga teng bo'lgan. 2007-yilda respublika aholisining tabiiy ko'payishi 463,7 ming kishini tashkil qildi. Qishloq joylarga uning darajasi 71,9 foizi to'g'ri keladi. Ko'rinib turibdiki, ushbu ko'rsatkich qishloq joylarda yashovchi aholi ulushidan sezilarli darajada yuqori. Demak, qishloqlarda aholining tabiiy harakati shahar joylarga nisbatan ancha faol kechmoqda.

Tahlillar ko'rsatadiki, qishloq aholisining tabiiy ko'payish miqdori yildan-yilga pasaygan bo'lsa-da, migratsiya qoldig'i 2000-2005-yillarda 1.8 martaga oshgan. Shu o'rinda qishloq joylarda manfiy migratsiya qoldig'ining yildan-yilga oshib borayotganligini ham ta'kidlash joiz. Jumladan, 2000-yilda respublika qishloq aholisining 17,7 ming kishisi migratsiya tufayli o'z yashash manzilini "tark etgan", keyingi yillarda bu ko'rsatkich 2,0 – 2,5 barobarga oshgan. E'tiborlisi shundaki, ketuvchilarning aksariyati bir paytlar respublikamizning o'zida bir joydan-ikkinchi bir joyga ko'chgan, hozirda esa ularning geografiyasi tobora kengayib, chet mamlakatlarga chiqish hollari ancha ko'paygan. Oxirgi statistik ma'lumotlarga ko'ra, respublika qishloq joylaridagi aholining migratsiya aylanmasi (ya'ni kelgan va ketganlarning yig'indisi) 150 ming kishini tashkil etgan va uning samaradorligi ketuvchilar hissasining balandligi tufayli -35.6 mingga teng bo'lgan. Jami qishloq joylardan ko'chib ketgan aholining 20.5 foizi xorijiy mamlakatlarga, shundan 99.6 foizi MDH davlatlariga to'g'ri keladi. Respublikamizning boshqa hududlariga ko'chib ketgan qishloq aholisining hissasi esa 79.5 foizga barobar.

Birgina 2006- yilda O'zbekiston qishloq joylaridan ketganlar soni 101,0 ming kishi, kelganlar 59,0 ming kishi va salbiy migratsiya qoldig'i 42 ming kishini tashkil qilgan. Viloyatlar darajasida migratsiya qoldig'ining katta ko'rsatkichlari Qoraqalpog'iston Respublikasi (7,1 ming), Toshkent (7,3 ming), Navoiy (4,7 ming), Jizzax (4,2 ming), Surxondaryo (3,6 ming), Samarqand (3,5 ming),

Umummamlakat aholisidagi esa, yuqoridagilarga mos ravishda, 21.1 va minus 2.2 promille bo'lgan

Qashqadaryo (3,2 ming kishi) viloyatlarida qayd etilgan. Shu bilan birga Namangan, Andijon va Xorazm viloyatlari qishloq joylarida migratsiya jarayonlari sust va bu hududlarda ularning natijalari minus 400 kishidan ortmaydi (Xorazmda atigi 60 kishi).

O'zbekiston qishloq aholisi uchun migratsiyaning ahamiyatini shahar joylar belgilab beradi. Qishloq joylarda esa aholi uchun tabiiy ko'payishdagi o'zgarishlar ijobiy xususiyatga ega.

Jumladan, 1996- yilda respublika qishloq joylari aholisining tabiiy ko'payishi 25,0 promillega, migratsiya qoldig'i minus 2,7 promillega teng bo'lgan. Umummamlakat aholisidagi esa, yuqoridagilarga mos ravishda, 21.1 va minus 2.2 promille bo'lgan. Har ikkala jarayonni tavsiflovchi bu ko'rsatkichlar 1996-2021-yillarda aholining tabiiy ko'payishi yildan-yilga kamayib borib, migratsiya qoldig'i esa 1996-2001-yillarda pasaygan, faqatgina 2001 – 2021-yillardagina bu ko'rsatkich o'sgan. Hozirda mamlakat aholisi tabiiy ko'payishi har ming aholiga 17,2 kishiga teng, migratsiya qoldig'i minus 2,2 promilleni tashkil etmoqda (2017 y.). Qishloq joylarniki bunga mos ravishda 19.4; -1.7 promilledir. Qishloq joylar aholisining tabiiy ko'payish ko'rsatkichi jami aholiga nisbatan 1.2, shahar aholisidagiga qaraganda 1.6 martaga yuqori, 1996-2021-yillarda respublika qishloq joylarida aholi tabiiy ko'payishining 6.8 promillega qisqargan-ligi asosan tug'ilish koeffitsientidagi o'zgarishlar (pasayish) bilan bog'liq. Sababi, tabiiy ko'payishga ta'sir etuvchi ikkinchi omil o'lim darajasida oshish hollari hali-beri ro'y berganicha yo'q. Masalan, tug'ilish 2017-yilda 2016-yilga

nisbatan Namangan viloyatida 20,1 promilledan 23,2 ga, Farg'onada – 20,4 dan 23,4 ga, Andijon viloyatida 20,1 dan 22,2 promillega o'sgan holda, o'lim ko'rsatkichlari Sirdaryo, Toshkent hamda Namangan viloyatlarida kamaygan. Respublika bo'yicha 2016- yilda o'lim har ming aholiga 5,3 ni, 2007-yilda 5,2 promilleni tashkil qilgan (tug'ilish bu davrda 20,9 dan 22, 22,4 promillega ko'tarilgan).

Aholi tabiiy ko'payishi va tug'ilish koeffitsientlarining mustaqillik yillarida pasayishi nafaqat davriy, balki hududiy ahamiyat ham kasb etmoqda. Chunonchi, Toshkent shahri va Toshkent viloyatida dastavval aholi tabiiy ko'payishi va tug'ilish ko'rsatkichining kamayib borishi kuzatilgan bo'lsa, u asta-sekin Navoiy, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlariga o'tdi. Keyinchalik bunday holat ("geodemografik to'lqinlar", prof. A.S.Soliyev iborasi bo'yicha) boshqa viloyatlarda ham kuzatila boshlandi. Faqatgina, demografik salohiyati yuqori bo'lgan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida aholi tabiiy ko'payishi va tug'ilishidagi pasayishlar ancha sustligi bilan ajralib turadi. Yuqoridagi viloyatlarning hozirgi demografik vaziyatidagi ko'rsatkichlarga janubiy viloyatlarda biroz keyinroq erishildi [8, b. 18].

Respublika barcha viloyatlaridagi jami aholining tabiiy ko'payishi 2003-2018-yillarda bir tekisda oshdi, ammo Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida esa bu ko'rsatkich 0.7dan 0.1 promillega pasaydi. Ayni chog'da, 1989-2018-yillarda mamlakat aholisidagi tug'ilishning umumiy koeffitsienti 12,2 promillega yoki 38,1 foizga qisqarganligi, tabiiy ko'payishni sezilarli darajada kamaytirdi. Xuddi shu davrda qishloq joylarda tug'ilish har 1000 kishiga 39,8 promilledan 22.1 promillega tushib qoldi, tabiiy ko'payishi esa mos ravishda, 34.0 va 17.4 promillega teng bo'ldi.

Tug'ilish singari o'lim darajasi ham tadqiq etilayotgan yillarda bir tekisda pasayib borgan, ya'ni umumiy aholi o'lim darajasi 6.2 dan 5.2 promillega, qishloq joylariniki 5.8 dan 4.7 promillega kamaydi. O'lim darajasi qishloq joylar aholisida nisbatan kichik, shahar aholisidagi esa yuqoriroq. Jami aholi o'rtasidagi o'limning kattaligi asosan shahar aholisi hisobiga ro'y bermoqda. Shu boisdan aytish mumkinki, keyingi yillarda qishloq aholisining o'sib borishi faqat tug'ilish hisobiga amalga oshmoqda.

Respublika aholisi hududlar bo'yicha birday joylashmagan, binobarin, aholining o'rtacha zichligi jihatidan O'zbekiston MDHga kirgan qator mamlakatlardan va Markaziy Osiyodagi boshqa respublikalardan oldinda turadi [5, b.21].

Ma'lumki, aholi joylashishi o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit, tabiiy omillar va tarixiy rivojlanish asosida ro'y beradi. O'zbekiston qishloq aholisining joylashishida ushbu omillarning barchasi bevosita ta'sir etsada, tabiiy omilning ahamiyatini o'ta yuqori deb baholash mumkin. Bundan tashqari, demografik omillarning o'rni qishloq joylar uchun xuddi tabiiy geografik omil singari muhim ahamiyatga ega. Chunki, qishloq aholisida tarixan ko'p bolalilik an'anasining saqlanib kelinayotganligi, milliy tarkibning deyarli bir xilligi va kam harakatchanlik kabi xususiyatlari aholining doimo o'sishi uchun xizmat qilmoqda. Shu sababdan ham qishloq aholisi nisbatan tez sur'atlar bilan ko'payib bormoqda. Bu esa aholining borgan sari tobora qishloq joylarda mujassamlashuviga va umumiy urbanizat-siya ko'rsatkichining pasayishiga olib kelmoqda.

Qishloq joylar demografik salohiyatining hududiy tarkibida 1989-2021-yillar oralig'ida keskin o'zgarishlar kuzatilmaydi. Jumladan, Andijon, Namangan viloyatlarida qishloq aholisining ulushi 1995-yilgacha oshib kelgan bo'lsa, undan keyingi yillarda u yana pasayib borgan. Buxoro va Jizzax viloyatlarida esa uning hissasi deyarli o'zgarmay kelmoqda. Jami respublika qishloq aholisining eng ko'pi Farg'ona, Samarqand, Qashqadaryo va Andijon viloyatlariga to'g'ri keladi. Shu bilan birga Jizzax, Sirdaryo, Navoiy viloyatlari qishloq aholisining juda kam ulushini o'zida mujassamlashtirganligi bilan tavsiflanadi. Aholi joylashishi va zichligiga turli omillar ta'sir etadi. Bunda iqtisodiy omilning roli juda yuqori bo'lib, ya'ni ishlab chiqarishda ishtirok etuvchilar va ishlab chiqarishning o'zining joylashishi muhimdir [9, c.55]. Shundan kelib chiqib aytish mumkin-

ki, respublika qishloq aholisining joylanishi intensiv sug'orma dehqonchilik qilinadigan yer maydonlari bilan belgilanadi. Binobarin, sug'orma dehqonchilikka asoslangan mintaqalarda qishloq aholisining o'ta zich joylashganligi kuzatiladi. Ayni paytda sug'orma dehqonchilik imkoniyati cheklangan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Navoiy viloyatlarida qishloq aholisining zichligi har bir kv.km ga 4,4-4,8 kishidan to'g'ri kelgan holda, umummamlakat qishloq aholisi zichligidan (har kv.kmga 37,4 kishi) 8 marta-ga kichikdir. Vaholanki, xuddi shu viloyatlar respublika maydonining 61,9 foizini qamrab oladi. Andijon, Farg'ona, Xorazm, Namangan, va Samarqand viloyatlarida esa qishloq aholisining zichligi mos ravishda – 403,3; 317,3; 194,4; 183,9 va 134,1 kishidan iborat. Mazkur viloyatlarda nafaqat qishloq aholisining zichligi, balki umumiy aholining ham tig'iz joylashganligi ko'zga tashlanadi.

Xulosa.

O'rganilgan masalalar shuni ko'rsatadiki, respublika viloyatlarida qishloq aholisining o'sish suratlari qishloq joylar va qishloq aholi manzilgohlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining asosiy tadqiqot ob'ektlaridan biridir. Afsuski, o'tgan asrning ikkinchi yarmida urbanizatsiya jarayonlariga nihoyatda katta e'tibor qaratish qishloqlar muammosini ancha chekka surib qo'ydi. Hatto urbanizatsiya darajasi past, qishloq aholisi hamon ko'payishida davom etayotgan O'rta Osiyo respublikalarida, jumladan O'zbekistonda ham qishloqlarga ko'ra shaharlar ko'proq o'rganildi. Bunga sabab, sobiq Ittifoqda qo'llanilgan urbanizatsiya siyosati bo'lib, unda qishloqlarni jamiyatning ijtimoiy – hududiy birligi sifatida kelajaksiz qaralishi, ularning "istiqbollilariga" shahar maqomini berish ko'zda tutilgan edi. [10, b.29].

Tahlillarga ko'ra, respublika qishloq joylarida mustaqillik yillarida bir qator ijtimoiy-iqtisodiy islohatlar amalga oshirildi. Jumladan,

sog'liqni saqlash, ta'lim tizimi va boshqalardan ijobiy natijalarga erishildi

mulkchilik shakllari ko'paydi, sog'liqni saqlash, ta'lim tizimi va boshqalardan ijobiy natijalarga erishildi. [11, b.73]. Biroq, shunga qaramasdan, qishloqlarda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma shaxobchalarini rivojlantirish bo'yicha muammolar mavjud. Ularning yechimi "Qishloq dasturi" doirasida amalga oshirishni nazarda tutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 20 fevraldagi PQ-4201-son qarori.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi: O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - T.: O'zbekiston, 2009.
3. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. - М.: Мысль, 1983.
4. Алексеев А. И. Многоликая деревня (население и территория) – М.: Мысль, 1990.
5. Асанов Г. Р. Сельское расселение Наманганской области. - Т.: Фан, 1975.
6. Axmedov E., Saydaminova Z. O'zbekiston Respublikasi. - T.: O'zbekiston, 2006.
7. Симагин Ю. А. Территориальная организация населения и хозяйства. Учебное пособие. - М.: КНОРУС, 2005.
8. Ubaydullayeva R., Ata-Mirzayev O., Umarova N. O'zbekiston demografik jaraenlari va aholi bandligi. - T.: Universitet, 2006.
9. Qishloq joylar demografiyasi. Prof. A. S. Soliyev tahriri ostida. -T., 2005.
10. Soliyev A. S. Qarshiboyeva L., Qishloq yoki qishloq aholi manzilgohlari esa qishloq joylarning markazi, tayanch punktlari hisoblanadi. -T.,1999.
11. Kovalev S. A., Kovalskaya N. Ya. Qishloq joylar shahardan tashqari aholi yashaydigan, xo'jaligi intensiv xususiyatga ega bo'lgan hududlar demakdir. -T., 1980.